

ՀԱՅԵՐԵՆ «ԱՆՀՈՒՇ» ԲԵՐԴ՝ ՄՈՌԱՑՈՒԹՅԱՆ ԱՄՐՈՑ
(Ստուգաբանական ծանոթագրություն)

ԿԼԱՌԻԴԻԱ Ա. ՉԻԱՆԿԱԼԻՆԻ (Իտալիա)

Ջուստո Տրահինայի կատարած վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ բարձրաստիճան դատաստարտյալների *damnatio memoriae* -ին վերաբերող ավանդույթը, ինչպես նաև Անհուշ բերդի անունը, հիշատակված չեն իրանական սկզբնաղբյուրներում: Դա բավական զարմանալի է, որովհետև պահպանված բնագրերը մեզ բավական լավ են իրազեկում սասանյան իրավական համակարգի մասին: Նույնիսկ Պարսկաստանի նահատակներին վերաբերող ասորական փաստաթղթերը՝ մագդեականության դեմ ուղղված գործողությունների պատճառով պատժամիջոցների մանրամասն, հաճախ դժան նկարագրություններով, երբեք չեն հիշատակում առանց ցուցումի մահապատժի մասին: Իմ կարծիքով դա պատահական չէ և կարող է մեկնաբանվել լեզվաբանական կոմպաններով:

Փոքր կասկածներ կան առ այն, որ Բերդի հայերեն անունը («անուշ» բերդ՝ իր «անհուշ» ավելի պարզունակ տարբերակով, հուն[արեն]՝ φρουριον της Αἰθης) կարող է փոխառություն լինել միջին պարսկերենի՝ չհավաստված անունից, բայց հավանաբար հարկ է այն վերափոխել *anōs bard-ի: Առանց այս պահին հոգ տանելու հայ-բյուզանդական ավանդույթի կողմից տրամադրված ստուգաբանական բացատրության մասին, հարկ է նախ ճշգրտել միջին պարսկերենի այն բառերը, որոնցից կարող էր սկիզբ առնել տեղանունը: Հայերեն «բերդ» (ամրոց) բառը, թվում է, թե փոխառություն է միջին պարսկերեն *bard-ից, որը սկիզբ է առնում հնդեվրոպական *bherǵʰh- -ից¹: Ինչ վերաբերում է հայերենի «անհուշ» մոդելին, կարելի է տեսականորեն ընտրություն կատարել միջին պարսկերենում նույնանման գրություն ունեցող (ըստ ոմանց՝ նաև համահունչ) երեք բառերի միջև, որոնք, այգուհանգերձ, զանազանվում են կամ ստուգաբանություններ, կամ իմաստով:

1) 'ōš [ʿwš] «խիղճ, իմացություն, միտք»², մանիքեական միջին պարսկերեն նույնը, պարսկերեն՝ hōš, ածանցավոր բառեր. միջին պարսկերեն

* Խոսքը հանդեսի սույն համարում (չ 186–202) տպագրված հոդվածի մասին է: Հղումների մի մասը՝ բոտ Ջ. Տրահինայի հոդվածի:

** (լատ.) – հիշողության միտում (ծ. թ.):

1 Միլենոյն հնդեվրոպական արմատին են կցվում հուն[արեն] Πύργος, լատ[իներեն] burgus, գոթական bourgs, հին վաղ գերմաներեն burg և այլ բառեր. տե՛ս A. W a l d e, J. P o k o r n y. Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen. Bd. II. Berlin-Leipzig, 1927, S. 172; H. F r i s k. Griechisches Etymologisches Wörterbuch. Bd. II. Heidelberg, 1972, S. 629.

2 D. M. M a c K e n z i e. A Concise Pahlavi Dictionary. London, 1971; H.S. N y - b e r g. Նշվ. աշխ., էջ 146:

ōsīh = *ōs*, միջին պարսկերեն *ōsyār* [ʾwsdʾl]՝ «բարեխիղճ, զղուշ, շրջահայաց», պարսկերեն՝ *hōsyār*; պարսկերեն *hōsmānd*՝ «զգուշ, շրջահայաց», մանիքեական միջին պարսկերեն՝ *ʿbyws*, *ʿbyʿws labēyus*/ «անխոհեմ» և *ʿbyʿwsyh labēyušīh*/ «անխոհեմություն»³, տե՛ս Հայերեն՝ «ապուշ», պարսկերեն *bā hōs* «խելացի, խոհեմ», *bī hōs* «անխոհեմ, բուլթ, չկշռադատված, անբանիմաց»⁴:

Այս բառի նախնական իմաստն «ականջ» է, ինչպես տեսնում ենք, Ավեստայում նշված մենամարտում *usī* «ականջներ»⁵, Հնդեվրոպականի հիմքը **aus-* – ն է՛, դրանից սկիզբ են առնում Հին սլավոներեն *usī-* (ուղղ[ական]՝ մեն[ամարտ], եղա[կի]՝ *ухо*, սեռ[ական]՝ *usesē*), լիտ[վերեն] *ausis*-ին, լատ[վերեն] *āuss*-ին, լատ[իներեն] *auris*-ին, հուն[արեն] *οὐς*, *ὠτός*-ին՝ այն բոլոր բառերը, որոնք ունեն «ականջ, լսողություն» հենքային իմաստ: «Ըմբռնումի, իմացություն, խղճի» այլաբանական արձեքն արդեն հավաստվել է Ավեստայում նշված ձևով և Հնդիրանական լեզվում դա միակ սլահայանված ձևն է, ուր ականջի նախկին անունը փոխարինված է նոր բառով, այն է՝ Ավեստայում նշված *gausa-*ով՝, Հին պարսկերենի *gausa-* –ով, միջին պարսկերենի *gos* [gws]-ով, որը սկիզբ է առնում Հնդեվրոպական **gheus-* –ից՝ «ձայնն անդրադարձնել, աղմուկ տալ բերել, գոչել, ունկնդրել, լսել», արմատ, որին կցվում են նաև Հին հնդկերենի *ghōsati*՝ «ձայնն անդրադարձնել, արձագանքել» և *ghōsa*՝ «ձայն, աղմուկ» բառերը⁶: *ōs* բառը հավաստվել է իբրև փոխառություն Հայերենից՝ *us* ձևով և «հիշողության, հուշի, իմացություն, խելքի» փոխաբերական իմաստով⁷:

2) *ōs* [ʾws] «մահ»¹⁰. Ավեստայի միջնագարյան թարգմանությունը կից ծանոթագրություններում նշված *hos* և միջին պարսկերենի *ahōs* [hwš]՝ «անմահ», Ավեստայի միջնագարյան թարգմանությունը կից ծանոթագրու-

3 M. Boyce. A World-List of Manichaean Middle Persian and Parthian, p. 7.

4 F. Steingass. A Comprehensive Persian-English Dictionary. London, 1892, p. 1518, 227.

5 C. H. Bartholomae. Altiranisches Wörterbuch. Strassburg, 1904, p. 414.

6 A. Walde, J. Pokorny. Նշվ. աշխ., էջ 172, H. Frisk. Նշվ. աշխ., էջ 629:

7 C. H. Bartholomae. Նշվ. աշխ., էջ 486:

8 Sté A. Walde, J. Pokorny. Նշվ. աշխ., Հ. 1, էջ 569, H. S. Nyberg. Նշվ. աշխ., էջ 84, A. Ernout, A. Meillet. Dictionnaire etymologique de la langue latine. Histoire des mots. Paris, 1959, auris; H. Frisk, *οὐς*; P. Horn. Grundriss der neupersischen Etymologie. Strassburg, 1893, S. 943 (*goš*) et S. 1111 (*hōs*); B. C. Пасторгуев, Д. И. Эдельман. Этимологический словарь иранских языков. Т. 1. М., 2000, с. 268 *3auš: Հնդեվրոպական **gheus-* արմատի նախնական իմաստը սահմանելը կապված է պորթլեմների հետ: Ըստ Ուելլի և Պոկորնիի բառի իմաստային նշանակությունը կարող է հանգել *ertont, hort* –ի և երկրորդ նշանակությունը կարող է նաև հաստատել Հին հնդկերենը, սակայն խնդրո առարկա վերայական հատվածները միանշանակ չեն և լրացմանի վիճակները հանձնիս գրանց ընդունել են այլի շուտ «հնչել և այլն», քան «լսողություն» իմաստը. տե՛ս P. Di Giòvine. Studio sul perfetto indoeuropeo. V. I. Roma, 1990, p. 46.

9 Նյուբերգմանը (H. Hübshmann. Նշվ. աշխ., թիվ 237) հայերեն բառը թարգմանում է իբրև "Gedachtis, Verstand, Acht", տե՛ս նաև B. C. Пасторгуев, Д. И. Эдельман. Նշվ. աշխ., էջ 269:

10 D. M. MacKenzie. Նշվ. աշխ., էջ 61:

թյուններում նշված *axōs* բառերի հիման վրա Նիբերգը կարգում է *hōs*¹¹. Ժխտական նախածանցով բառը *ahōs* է կարդացվել նաև Մաք Քենգիլի կողմից¹², որը հիշատակում է նաև *ahōsih* «անմահություն» վերացական բառը: Դասական պարսկերենում գանում ենք *hōs* («մահ») բառը¹³: Ածանցավոր բառեր. միջին պարսկերենի *ōsōmand* [*'s'mnd*] «մահացու»¹⁴ (Նիբերգը կարգում է *hōsōmand*)¹⁵. Ժխտական նախածանցով, բացի Ավեստայում նշված *an-aosā-* –ից¹⁶ և միջին պարսկերենի *ahōs-*ից համընկնում են նաև միջին պարսկերենի *anōs* [*'nws*]-ը՝ բառացիորեն «անմահ, կենսահեղուկ, հակաթույն»¹⁷ և միջին պարսկերենի *anōsag* [*'nwsk*], մանիքեական միջին պարսկերենի *'nwsg*, պարսկերենի *anōšā*-ը՝ «անմահ»¹⁸. *anōs*-ը և *anōsag*-ը միջին պարսկերենի երկու ամենատարածված ձևերն են՝ մատնանշելու համար անմահություն հասկացությունը և հաճախ դրանք օգտագործվում են իբրև ինքնակալի կամ նրա կառավարության մակդիրներ (տե՛ս *anōsag xwadayih* «անմահ գերագույն իշխանություն»), կամ իբրև բարդ հատուկ անունների տարրեր, օրինակ՝ *Nosirvān* < *anōsag* (կամ *anōse*) *ruvan*, բառացիորեն «ղեպի անմահ հոգի» կամ *Anōšezad*, բառացիորեն «անմահ ծնված»:

Այս բառը կասված է Ավեստայում նշված *aosah-*ի հետ¹⁹ և կարող էր սկիզբ առնել Հնդեվրոպական **eus-* «այրել» արմատից և, այսպիսով, պետք է ունենա հին Հնդեվրոպական *ōsati*, հուն[արենի] *εὖω*, լատ[իներենի] *uero* միևնույն արմատը²⁰: *ōs* բառը հավաստվել է իբրև փոխառություն Հայերենից *us* ձևով՝ «հիշողություն, հուշ, իմացություն, գիտակցություն» փոխաբերական իմաստով²¹: Միջին պարսկերենի տառադարձված «*ws*» ձևը կարող է կարդացվել կամ իբրև *ōs*, կամ *hōs*, քանզի նախնական գրելաձևը կարող է ներկայացնել կամ եբրայերենի առաջին տառը (որը կանոնավոր ձևով նախորդում է ձայնավորով սկսվող բոլոր բառերին), կամ /հ/-ը: Ընդգրկող ընթերցանություն առթիվ կասկածը պայմանավորված է նաև այն փաստով, որ բառին, նրա պատմության ընթացքում, իհարկե հավելվել է /հ/ գլխատառը, ինչպես ցույց են տալիս Ավեստայի միջնա-

11 H.S. Nyberg. Նշվ. աշխ., էջ 101:

12 D.M. MacKenzie. Նշվ. աշխ., էջ 6:

13 P. Horn. Նշվ. աշխ., էջ 112:

14 D.M. MacKenzie. Նշվ. աշխ., էջ 62:

15 H.S. Nyberg. Նշվ. աշխ., էջ 101:

16 Chr. Bartholomae. Նշվ. աշխ., էջ 114:

17 D.M. MacKenzie. Նշվ. աշխ., էջ 10:

18 H.S. Nyberg. Նշվ. աշխ., էջ 19: M. Boyce. A World-List of Manichaean Middle Persian, p. 13.

19 Chr. Bartholomae. Նշվ. աշխ., էջ 43:

20 A. Walde, J. Pokorny. Նշվ. աշխ., էջ 111, B. C. Расторгуева, Д. И. Эдельман. Նշվ. աշխ., էջ 266. *2auš; M. Mayrhofer. Etymologisches Wörterbuch der Altindoirischen. Heidelberg, 1986, S. 281, H. Frisk. Նշվ. աշխ., հ. 1, էջ 596, εὖω; A. Ernout, A. Meillet. Նշվ. աշխ., էջ 755, *ūrō*.

21 Հյուբշմանը (H. Hübschmann. Նշվ. աշխ., թիվ 237) Հայերեն բառը թարգմանում է իբրև «Gedachtnis, Verstand, Acht»; տե՛ս նաև B. C. Расторгуева, Д. И. Эдельман. Նշվ. աշխ., էջ 269:

դարյան թարգմանությունը կից ծանոթագրություններում նշված ձևերը: Միջին պարսկերենում և պարսկերենում ոչ ստուգաբանական /հ/ դիստատոսի հավելումը հայտնի երևույթ է. տե՛ս միջին պարսկերեն hast [hst] «ուլթ» < հնդեվրոպական *ok'lo, Ավեստայում նշված asta և այլն²²:

3) *os [ws] «արշալույս»²³. կազմված է միջին պարսկերեն os(e)bam [wsb'm] «արշալույս, այդ» բառից²⁴: Նիբերգը կարգում է usbām և հղում Ավեստայի միջնադարյան թարգմանությունը կից ծանոթագրություններում նշված hosbam ու մանիքեական միջին պարսկերենի 'wsyb'm բառերը²⁵: Այս բառը, որը չի պահպանվել ն[որ] պ[արսկերենում]²⁶, ստուգաբանորեն կապված է Ավեստայում նշված us(āh)-ին²⁷, սանսկրիտի usāh-ին, հուն[արենի] ἔως-ին, ըստ Հոմերոսի արաահայաություն՝ ἔως-ին լատ[իներենի] aurōra-ին, լիտ[վերենի] ausrā-ին և այլն ու սկիզբ է առնում հնդեվրոպական *aues-ից²⁸:

Հայ-բյուզանդական ավանդույթը «ստուգաբանական» հիմնավորում է տալիս Անհուշ բերդի անվանը: Այն կարող էր այսպես կոչվել, քանզի դրա բանտարկյալների անունների հիշատակումն արգելված էր: Կարելի է, այսպիսով, կարծել, որ հայ-բյուզանդական ավանդույթի համար «անհուշ» ձևը հնարավոր է մեկնաբանել իբրև an- + us, միտական ածականի բաղկացուցիչ մաս, քանի որ վերջինս փոխառված է միջին պարսկերենի 'os [ws]-ից: Իմաստաբանական առումով նկատելի է, որ միջին պարսկերենի (և պարսկերենի) 'os-ն ամփոփում է միայն «իմացություն, դիտակցություն» իմաստները, որոնք բառի իմաստային նշանակության փոխաբերական առումով ավելի շուտ հեռու են «ականջ, լսողություն» բառերի ստուգաբանական նշանակությունից, որը հնգիրանական լեզուներում հիշատակվել է միայն Ավեստայում նշված դործածությամբ²⁹: Փոխարենը հայերենից us փոխառությունը, բացի «իմացությունից», միաժամանակ ներկայացնում է նաև «հիշողություն, հուշ» փոխաբերական իմաստները (տե՛ս վերը). սրանք բառի իմաստային նշանակություններն են, որոնք, միջին պարսկերենի կողմից վկայված բառերի իմաստային նշանակության հետ ունեցած հարաբերակցությամբ ավելի մոտ են բառի հին իմաստին: Քանզի հայտնի է, որ հայերենից պարսկերենին անցած փոխառությունների մեծամասնությունը թվագրված է Արշակունիների դարաշրջանով և

22 В. И. Абаев, М. Н. Боголюбов, В. С. Расторгуева. Основы иранского языкознания. Среднеиранские языки. М., 1981, с. 44; С. S a - l e m a n n. Mittelpersisch.- W. Geiger, E. Kuhn (ed.), Grundriss der iranischen Philologie, Strassburg, 1895-1901, S. 272; В.С. Р а с т о р г у е в а, Д.И. Э д е л ь м а н. Նշվ. աշխ., էջ 267:

23 D.M. M a c K e n z i e. Նշվ. աշխ., էջ 62:

24 Նույն աեղում:

25 M. B o y c e. A World-List of Manichaean Middle Persian and Parthian, p. 18.

26 P. H o r n. Նշվ. աշխ., էջ 281:

27 C h r . B a r t h o l o m a e. Նշվ. աշխ., էջ 415:

28 A. W a l d e, J. P o k o g n y. Նշվ. աշխ., էջ 26, В. С. Р а с т о р г у е в а, Д. И. Э д е л ь м а н. Նշվ. աշխ., էջ 269 և այլն:

29 P. H o r n. Նշվ. աշխ., էջ 1111, H.S. N y b e r g. Նշվ. աշխ., էջ 146, В. С. Р а с т о р г у е в а, Д. И. Э д е л ь м а н. Նշվ. աշխ., էջ 269 և այլն:

այսպիսով, ունի հյուսիսարևմտյան ծաղում³⁰, կարելի է ենթադրել, որ միջին պարսկերենի *ōs*-ի սլարթեքերեն համարժեքը կարող էր պահպանել «հիշողություն, հուշ» փոխարերական նշանակությունը, որն ավելի մոտ է «ականջ, լսողություն» բառացի իմաստին և ավելի հին է միջին պարսկերենի կողմից վկայված նշանակությունից:

Այդուհանդերձ, կան բաղմամբիվ պատճառներ միջին պարսկերենի **anōs bard*-ն իբրև «մոռացության ամրոց» չթարգմանելու համար, որը մենք առաջարկեցինք իբրև հայերեն «անհուշ բերդ» փոխառության մոդել: Նախ միջին պարսկերենում հնարավոր է մեկնաբանել *anōs*-ն իբրև *ōs*-ի ժխտական բաղկացուցիչ մասնիկ, որովհետև այս վերջին բառը ժխտական ձևով կարելի է օգտագործել միայն *abē-* նախածանցի հետ, որը նշանակում է «առանց»³¹. *տե՛ս*, օրինակ, մանիքեական միջին պարսկերենի *abeyus*՝ «անդիտակից», *abeyus* *ih*՝ «անդիտակցականություն», պարսկերեն *bī hos*՝ «հիմար», ինչպես նաև հայերեն «ապուշ» բառերը (*տե՛ս* վերը): Ավելին, *anōs*-ը միջին պարսկերենում հաճախ է հանդիպում, սակայն խոսքը վերաբերում է + *ōs* ժխտական նախածանցից բաղկացած մասնիկի: Հետևաբար, մեր կարծիքով, միջին պարսկերենի **anōs bard*-ը կարող է ունենալ «անմահ, հավերժ բերդ» և ոչ թե «անհուշ բերդ» նշանակությունը, քանի որ վերջին մեկնաբանությունը համաստուգաբանություն է, որը հարկ է վերագրել հայկական ավանդույթին և որը հույն պամփիլիսները ժողովրդի են հայերից:

Ի դեպ, դիտելով **anōs*-ն իբրև *an-* + *ōs* և ոչ իբրև *an-* + *ōs*, հայերը հետևել են անբասիր լեզվաբանական տրամաբանություն, որովհետև հայերենը, ի շարս նույնանման դրույթուն ունեցող երեք բառերի, միջին պարսկերենից փոխառել է միայն *ōs* ձևը: Ամեն դեպքում, հայկական ավանդույթը, որն, ամենայն հավանականությամբ, ժողովրդական ծագում ունի, դերադասում էր հենվել Անհուշ բերդի լեգենդի վրա, որն ինչպես Ջուստո Տրահնան է բացահայտել, անմիջապես ալեկոծել է հայկական և բյուզանդական խոհերը մի դարաշրջանում, երբ Իրանն արդեն դիտվում էր իբրև «չարիքի կայսրություն»:

Ֆրանսերենից թարգմանեց
ՎԱՐՈՒՄԱՆ ՊՈՂՈՍՅԱՆԸ

30 *Séu րնդհանուր անամբ* G. B o l o g n e s i. Le fonti dialettali degli impieghi iranici in armeno. Milano, 1960; R. S c h m i t t. Armenia and Iran. IV. Iranian Influences in Armenian // E. Yarshater (ed.). Enciclopedia Iranica. V. II. London/New York, 1987.

31 D. M. M a c K e n z i e. Նշվ. աշխ., էջ 3, H.S. N y b e r g. Նշվ. աշխ., էջ 20: